

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥΠΟΛΗ

451 10 ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΤΗΛ.: 2651-0-95674, 95862, 95657

FAX: 2651-0-95801

Λέκτορας Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου

Η σωκρατική θεώρηση για τον άνθρωπο

Η στροφή της φιλοσοφικής έρευνας από τις κοσμολογικές αναζητήσεις και τη μελέτη της φύσεως προς τα προβλήματα της ηθικής και πολιτικής ζωής του ανθρώπου, στροφή που, ως γνωστόν, συντελέστηκε κατά το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. με τους Σοφιστές και τον Σωκράτη, έφερε αναπόφευκτα στο επίκεντρο των φιλοσοφικών ενδιαφερόντων και το ερώτημα «τί είναι άνθρωπος».

Πριν επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε τις ανθρωπολογικές απόψεις του Σωκράτη βασιζόμενοι στους πρώιμους πλατωνικούς διαλόγους, στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα και σε σχετικές πληροφορίες του Αριστοτέλη, θα αναφερθούμε εν συντομία στις κυριότερες θέσεις των Σοφιστών, όσον αφορά την ανθρώπινη φύση, γιατί αυτό θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε πληρέστερα την σωκρατική αντίληψη για τον άνθρωπο, εφόσον οι Σοφιστές υπήρξαν οι σημαντικότεροι συνομιλητές και αντίπαλοι του Σωκράτη και ο σωκρατικός στοχασμός συνιστά αναμφισβήτητη απάντηση στη σοφιστική πρόκληση, αλλά και απάντηση στη γενικότερη ηθικοπολιτική κρίση της εποχής.

Οι Σοφιστές, όσο τα αποσπάσματα από το έργο τους και οι αρχαίες γι' αυτούς μαρτυρίες επιτρέπουν να συμπεράνουμε, είδαν στον άνθρωπο ένα ξεχωριστό ον, που χάρι στην ικανότητά του για αίσθηση και αντίληψη, τη νοημοσύνη του και τη λογική του κρίση είναι σε θέση να δίνει νόημα και περιεχόμενο στον κόσμο που το περιβάλλει. Η αντίληψη αυτή, η

οποία αντιπροσωπεύει την πιο ουσιαστική έκφραση του σοφιστικού ανθρωποκεντρισμού, βρίσκει τη χαρακτηριστική διατύπωσή της στη γνωστή ρήση του Πρωταγόρα «πάντων χρημάτων μέτρον ἔστιν ἄνθρωπος τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν» (DK 80 B 1), ρήση για την οποία, από την αρχαιότητα ὡς και τις μέρες μας, σημαντικοί φιλόσοφοι και ερευνητές ἔχουν υποστηρίξει ὅτι συνεπάγεται γνωσιολογικό και ηθικό σχετικισμό, ὅτι υπηρετεῖ την αυθαιρεσία της υποκειμενικῆς διάθεσης και ὅτι ενθαρρύνει την ανάπτυξη ατομικιστικῶν τάσεων. Οἱ Σοφιστές, παρόλο που στην ιδιότητα του ἀνθρώπου να σκέπτεται και να εκφράζει την σκέψη του με την ομιλία αναγνώρισαν την εἰδοποιό διαφορά του ἐναντι τῶν ἄλλων ζώων, δεν ταύτισαν ποτέ τον ἀνθρώπο αποκλειστικά με τη λογική του διάσταση. Αντίκρουσαν δηλαδή τον ἀνθρώπο ὄχι μόνο ὡς λόγο, ἀλλά και ὡς πάθος και πίστευαν ὅτι με τις δυνατότητες που προσφέρει ἡ τέχνη της ρητορικῆς, την οποία δίδασκαν, το θυμικό στοιχείο της ψυχῆς μπορεί να χειραγωγηθεῖ. Πίστευαν ἐπίσης ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό ἀπό ἀνάγκες, ορέξεις και ἐπιθυμίες, που απαιτοῦν ικανοποίηση, ἡ ὁποία εἶναι ἀρρηκτα δεμένη με το αἶσθημα της ἡδονῆς και της ευχαρίστησης. Την ἐγγενή τάση του ἀνθρώπου να ἐπιζητεῖ την ἡδονή και να ἀποστρέφεται τον πόνο την ἐξέλαβαν ὡς βασικό ὄντολογικό του γνώρισμα και δεν δίστασαν ὀρισμένοι ἀπό αὐτούς να ἀναγάγουν την ἡδονή σε ρυθμιστική ἀρχή της πράξης και να θεωρήσουν την ἐπιδίωξή της ὡς την κατεξοχήν ἐκφραση της ὀρθολογικότητας, θέτοντας ἔτσι τελικά τον λόγο στην υπηρεσία τῶν παθῶν και της ἐπιθυμίας και συνεπῶς στην υπηρεσία ἐγωιστικῶν και χρησιμοθηρικῶν στόχων και σκοπῶν. Ἡ ἐργαλειοποίηση του λόγου ἐντὸς του σοφιστικῶν κινήματος, πού κατὰ τον Σωκράτη σήμαινε κλονισμό του κύρους του, εἶχε σημαντικές συνέπειες για την ἀνθρωπολογία του, ὅπως στη συνέχεια θα φανεῖ.

Με τον Σωκράτη ἡ μελέτη του ἀνθρώπου γίνεται συστηματικότερη και ουσιαστικότερη, ἀφού ἀφετηρία της φιλοσοφικῆς του κατεύθυνσης

υπήρξε η προτροπή «γνῶθι σαυτὸν» (Φαῖδρ. 229e-230a· Ἀπολ. 28e, 38a) και ἔργο ζωῆς η ανακάλυψη των ποιοτήτων και των γνωρισμάτων της ανθρώπινης φύσης. Με επιμονή και μεθοδικότητα ο Σωκράτης κατόρθωσε να διακρίνει τα σταθερά και καθολικά στοιχεία, που συνθέτουν την ουσία του ανθρώπου, και να συλλάβει σύμφωνα με τον G.W.F. Hegel την υποκειμενικότητα «κατά τρόπο πιο οριστικό, πιο διεισδυτικό» από ό,τι οι Σοφιστές.

Η προσπάθεια του Σωκράτη να προσεγγίσει την εσώτερη ύπαρξη του ανθρώπου και να γνωρίσει τον αληθινό εαυτό, καθώς και η αποκλειστική ενασχόλησή του με τα ανθρώπινα μαρτυρούν για τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του στοχασμού του, αλλά θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο σωκρατικός ανθρωποκεντρισμός δεν καταλήγει σε άκρο υποκειμενισμό. Ο άνθρωπος κατά τον Σωκράτη, παρόλο που είναι ένα θαυμαστό ον και η θεία πρόνοια έχει κατασκευάσει με περισσή επιμέλεια τα πάντα προς εξυπηρέτησή του (Ἀπομν. IV. 3. 1 κ.έ.), δεν είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων. Η δικαιοδοσία του ανθρώπου περιορίζεται στα ανθρώπινα πράγματα, στο βαθμό που αυτά δεν είναι αναγώγιμα στα θεία ή φυσικά πράγματα, όπως συνάγεται από μία πληροφορία που μας παραδίδει ο Ξενοφών στα Ἀπομνημονεύματά του. Σύμφωνα με μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία του σχετικού χωρίου από τον Βασίλειο Τατάκη, ο Σωκράτης διέκρινε την ανθρώπινη ζωή στην περιοχή των «ἐφ' ἡμῖν» και στην περιοχή των «οὐκ ἐφ' ἡμῖν». Στην πρώτη που ισοδυναμεί με την περιοχή της ηθικής δραστηριότητας, η διάνοια και η σκέψη του ανθρώπου μπορούν να κατευθύνουν τα πάντα· στη δεύτερη, που ταυτίζεται με την περιοχή της τύχης, το λόγο έχει η θεϊκή βούληση. Η περιοχή όμως της ανθρώπινης ζωῆς που ορίζεται από το θείο δεν είναι τελείως απρόσιτη στην «ἀνθρωπίνην γνώμην» κατά τον Σωκράτη, αφού με τη βοήθεια της μαντικής ο άνθρωπος μπορεί να εισχωρήσει σε αυτήν. Με τη διάκριση της ανθρώπινης ζωῆς στις

δύο αυτές περιοχές αφενός επικυρώνεται η αυθεντία του λόγου στο πεδίο της πράξης και αφετέρου τίθενται όρια στον υποκειμενισμό.

Η σωκρατική πρόσκληση για αυτογνωσία δεν υποδηλώνει ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να αποκόψει τους δεσμούς του με τον κόσμο, για να αφιερωθεί στην επισκόπηση της ατομικότητάς του. Η ενδοσκόπηση δεν είναι η μέθοδος που θα συνιστούσε ο Σωκράτης για να ανακαλύψει ο άνθρωπος την αλήθεια που υπάρχει μέσα του. Αν στα πλαίσια της σωκρατικής φιλοσοφίας η αλήθεια δεν κατακτάται από το μεμονωμένο άτομο, αλλά είναι απότοκος μιας επίμονης διαλεκτικής πορείας, κατά ανάλογο τρόπο και η αυτογνωσία συντελείται μέσα από την επαφή του υποκειμένου με τα άλλα υποκείμενα, επαφή που επιτυγχάνεται χάρη στον άμεσο και ζωντανό διάλογο. Από αυτά συνάγεται ότι για τον Σωκράτη ο άνθρωπος είναι το ον που μέσα στο πεδίο του διαλόγου μπορεί να εξοικειωθεί με τον εαυτό του και να γνωρίσει τα ουσιώδη στοιχεία του είναι του· είναι επομένως το ον, το οποίο, αποκτώντας γνώση της φύσης του, μπορεί να καταστρώσει το σχέδιο ζωής που αρμόζει σε αυτό και να πραγματώσει το ιδεώδες της ευπραξίας.

Η αυτογνωσία οδηγεί στη διαπίστωση ότι το πολυτιμότερο πράγμα στον άνθρωπο είναι η ψυχή, η οποία κατά τον Σωκράτη (*Απομν.*, IV. 3. 14) «μετέχει τοῡ θείου περισσότερο από κάθε άλλο ανθρώπινο πράγμα»· γι' αυτό και υποστήριζε ότι το ύψιστο καθήκον των ανθρώπων, είναι να μεριμνούν για την ψυχή τους και με επιμονή προέτρεπε τους Αθηναίους να καταβάλλουν κάθε προσπάθεια προκειμένου να την κάνουν όσο γίνεται καλύτερη (*Απολ.* 29d-30b). Η ψυχή εξάλλου είναι ο πραγματικός εαυτός, δηλαδή ο καθαυτό άνθρωπος, όπως διατείνεται ο Σωκράτης στον πλατωνικό διάλογο *Αλκιβιάδης* (130e). Ο Σωκράτης παρουσιάζεται στο διάλογο αυτόν, όσον αφορά την ανθρωπολογία του, ως εκφραστής ενός ιδιότυπου δυϊσμού, αφού δηλώνει κατηγορηματικά ότι ούτε σώμα, ούτε «συναμφοτέρου» σώματος και ψυχής είναι ο άνθρωπος, παρά μόνο ψυχή (130 c). Το

σώμα που εξουσιάζεται από την ψυχή δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα απλό εργαλείο στη διάθεση της ψυχής. Η σχέση με άλλα λόγια μεταξύ ψυχής και σώματος είναι η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον τεχνίτη και στα εργαλεία που χρησιμοποιεί.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ηθ. Μεγ.*, 1180 a 19-23) ο Σωκράτης εξελάμβανε την ψυχή ως μια αδιαίρετη λογική ενότητα, που ήταν ο τόπος των ηθικών αρετών και στην οποία το άλογο δεν είχε καμία θέση. Η ψυχή κατά τον Σωκράτη αποτελείται, όπως λέγει χαρακτηριστικά ο W. Jaeger, από «σκεπτόμενο πνεῦμα» (*denkender Geist*) και «ἠθικό λόγο» (*sittliche Vernunft*). Η φύσις επομένως του ανθρώπου, ο οποίος ταυτίζεται με την ψυχή είναι λογικής και ηθικής υφής, μια αντίληψη που προσδίδει στον άνθρωπο μοναδική αξία. Εφόσον η ψυχή, που «μετέχει τοῦ θείου» είναι λόγος και δεδομένου ότι ο θεός είναι απόλυτα αγαθός σύμφωνα με τον Σωκράτη γίνεται κατανοητό γιατί κατά την αντίληψή του ο άνθρωπος ως λογική ψυχή δεν είναι δυνατόν να επιθυμεί συνειδητά το κακό (: οὐδείς ἐκὼν κακός) — βασικό δόγμα του Σωκράτη— και γιατί η σωκρατική ηθική είναι νοησιαρχική.

Η διδασκαλία του Σωκράτη για την ψυχή και η πεποίθησή του ότι αυτή είναι ο άνθρωπος δεν συνεπάγεται περιφρόνηση του σώματος. Όπως ο τεχνίτης φροντίζει τα εργαλεία που χρησιμοποιεί, αφού με τη βοήθειά τους τα δημιουργικά του σχέδια θα πάρουν σάρκα και οστά, έτσι και το ανθρώπινο ον θα πρέπει να μην παραμελεί το πολυτιμότερο εργαλείο που βρίσκεται στη διάθεσή του, δηλαδή το σώμα με τα διάφορα όργανά του. Γι' αυτά τα όργανα ο Σωκράτης, όπως μας πληροφορεί ο Ξενοφών, είχε εκφραστεί με θαυμασμό και τα είχε θεωρήσει έργα «προνοίας» (*Απομν.*, I. 4. 5-6). Ακολουθώντας και αυτός την τάση της εποχής να διαχωρίζεται σαφώς ο άνθρωπος από τα υπόλοιπα ζώα, ήταν της γνώμης ότι οι άνθρωποι υπερτερούν, σε σύγκριση με τα άλλα ζώα, όχι μόνο ως προς την ψυχή, αλλά και ως προς την κατασκευή του σώματος (*Απομν.*, I. 4. 11

κ.έ.). Το σώμα — έργο «σοφοῦ τινος δημιουργοῦ και φιλοζώου» (Απομν., I. 4. 7)— που βρίσκεται στην υπηρεσία του ανθρώπου, είναι το πιο κατάλληλο και πιο μελετημένο, για να ανταποκριθεί στις δυνατότητες της ψυχής.

Ο Σωκράτης είχε συναίσθηση ότι η ικανοποίηση των αναγκών του σώματος είναι συνδεδεμένη με το αίσθημα της ευχαρίστησης και, επομένως, ότι η ηδονή συνιστά ουσιαστική έκφραση της ζωής. Θεωρούσε μάλιστα τις αισθήσεις, με τις οποίες «ἀπολαύομεν πάντων τῶν ἀγαθῶν», ως ένα από τα δώρα των θεών προς το ανθρώπινο γένος (Απομν., IV. 3. 11). Όμως, όπως καθετί που υπερβαίνει το μέτρο οδηγείται στην καταστροφή — μια πίστη βαθιά ριζωμένη στην ελληνική συνείδηση και συνυφασμένη με τον πολιτισμό της πόλεως—, έτσι και η υπέρμετρη ηδονή και γενικά η έλλειψη εγκράτειας στις απολαύσεις θα επέφεραν αναπόφευκτα την εξασθένηση και παρακμή του σώματος με αποτέλεσμα ο βίος να καταστεί αβίωτος. Η κατάχρηση στις αισθητηριακές ηδονές εγκυμονούσε παράλληλα σοβαρούς κινδύνους και για την ψυχή, σύμφωνα με τον Σωκράτη, αφού η ψυχή κινδύνευε να υποδουλωθεί στον κόσμο της ηδυπάθειας και να παύσει να ασκεί το φυσικό της δικαίωμα να άρχει πάνω στο σώμα· κινδύνευε δηλαδή να χάσει την ελευθερία της και να καταστεί υποχείριο του σώματος. Όταν η ψυχή, που στην ουσία της είναι νοῦς, φρόνησις, λογισμός, διοικεί και εξουσιάζει το σώμα, ο άνθρωπος αυτοκαθορίζεται, αφού υποχρεώνεται να δρα και να συμπεριφέρεται σύμφωνα με ό,τι πιο αυθεντικά του ανήκει, δηλαδή το λόγο του. Η κυριαρχία επομένως της ψυχής πάνω στο σώμα συνεπάγεται κατά τον Σωκράτη την ελευθερία του ανθρώπου, ελευθερία που τον καθιστά ικανό να μεριμνά όχι απλώς για το ζῆν, αλλά για το εὖ ζῆν.

Ανακεφαλαιώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Σωκράτης συνέλαβε τον άνθρωπο ως λογική ψυχή, που έχει στην κατοχή της ένα σώμα. Η ψυχή είναι ο χώρος των διανοητικών λειτουργιών, αλλά και ο τόπος, όπου έχει την έδρα της η ηθική συνείδηση. Ο άνθρωπος δεν είναι κατά τον

Σωκράτη το μέτρο όλων των πραγμάτων· στην περιοχή όμως της πράξης και των ηθικών αξιών ο λόγος του είναι το ορθό και το αλάνθαστο κριτήριο, γι' αυτό και είναι υπεύθυνος για τις αποφάσεις του και την εν γένει συμπεριφορά του. Το σώμα ως εργαλείο της ψυχής χρειάζεται προσοχή και φροντίδα· η ευρωστία του συνιστά απαραίτητο όρο, για να εκπληρωθεί ο προορισμός του ανθρώπου ως έλλογου, ηθικού και πολιτικού όντος. Ο Σωκράτης αναγνωρίζοντας τη χρησιμότητα του σώματος δεν απέρριψε τις ηδονές που συνδέονται με την ικανοποίηση των βασικών του αναγκών. Απαιτούσε όμως πάντα να εξουσιάζεται το σώμα από την ψυχή, γιατί τότε μόνο η επιδίωξη της ηδονής διέπεται από το πνεύμα της εγκράτειας και δεν αποβαίνει ολέθρια για το άτομο και την κοινότητα.

Από όσα έως τώρα έχουν εκτεθεί έγινε φανερό ότι ο Σωκράτης διαφοροποιείται από τους Σοφιστές με τη θέση που προβάλλει, όσον αφορά το ερώτημα για τον άνθρωπο, και η διαφοροποίησή του αυτή, όπως βέβαια μπορούμε να υποθέσουμε, υπήρξε συνειδητή. Με τη δυϊστική και αυστηρά νοησιαρχική του ανθρωπολογία ο Σωκράτης επιχείρησε να ενισχύσει το λόγο, ο οποίος, όπως ήδη αναφέρθηκε, είχε περιέλθει σε κρίση εξαιτίας των γενικότερων ιστορικών συγκυριών των τελευταίων δεκαετιών του 5^{ου} αιώνα π.Χ., αλλά και εξαιτίας της διδασκαλίας των Σοφιστών, αφού είχε μεταβληθεί σε όργανο για την ικανοποίηση των ανθρώπινων επιθυμιών και ιδιαίτερα της επιθυμίας για ισχύ και εξουσία και είχε τεθεί στην υπηρεσία του εγωκεντρισμού και της αλαζονείας του ατόμου. Είναι επίσης πιθανό να προβλημάτισε τον Σωκράτη και η αποδυνάμωση του λόγου στη σύγχρονή του τραγωδία, καθώς ο Ευριπίδης δε δίστασε να παρουσιάσει επί σκηνής το θρίαμβο του πάθους έναντι της γνώμης. Ο λόγος με τη βοήθεια της φιλοσοφικής παιδείας έπρεπε να ξαναβρεί την ηθική του ποιότητα, να αποσπασθεί από τη σφαίρα των ιδιοτελών συμφερόντων, να εκφράσει πάλι κοινά αιτήματα και να εργασθεί για την επίτευξη της ατομικής και της κοινωνικής ευδαιμονίας. Ο λόγος κατά τον Σωκράτη

θα ανακτούσε το κύρος του, αν ο άνθρωπος αντιλαμβανόταν ότι ο λόγος είναι η ουσία του είναι του, ένας λόγος όμως εξουσιαστικός και οργανωτικός, με αναφορά στην αρετή, στην αλήθεια και στο θείο, ικανός να επιβάλλει την τάξη και το μέτρο και να εξασφαλίζει τη σωτηρία του ατόμου και της πόλεως.